

УДК 347.132.6:347.441(477)

DOI <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.01.37>

АНТИПУБЛІЧНИЙ ПРАВОЧИН: ОКРЕМІ ЗАСАДИ

Руцак І.В.,
кандидат юридичних наук, доцент,
юридичний факультет,
ДВНЗ «Ужгородський національний університет»

Руцак І.В. Антипублічний правочин: окремі засади.

Вказується, система норм про недійсність правочинів займає центральне місце в цивільному праві, адже виступає ключовим механізмом забезпечення законності та надійності майнового обороту, а також гарантією захисту законних інтересів сумлінних учасників цивільних правовідносин. Серед численних підстав визнання правочинів недійсними особливо важливе значення має їх суперечність засадам правопорядку, усталеним моральним цінностям суспільства та імперативним приписам законодавства. У статті досліджуються теоретичні та практичні аспекти правового режиму правочинів у цивільному праві України. Здійснено критичний аналіз існуючих наукових підходів до розуміння правового режиму правочинів та його елементів. Обґрунтовано, що запропонована в науковій літературі конструкція правового режиму правочинів є надмірно ускладненою та не повністю відповідає усталеному розумінню правового режиму як особливого порядку регулювання, що виражається в комплексі правових засобів. Доведено, що термін «правовий режим» традиційно застосовується щодо об'єктів права і означає спосіб набуття та порядок і межі здійснення прав щодо такого об'єкта права.

Особливу увагу приділено критичному аналізу категорії «правочин, що не відбувся». Встановлено, що дана категорія є алогічною з точки зору теорії юридичних фактів та не має практичного значення, оскільки випадки недосягнення мети правочину вже врегульовані спеціальними нормами цивільного законодавства. Аргументовано недоцільність введення такої категорії в науковий обіг та законодавство, оскільки це може призвести до невиправданого ускладнення правового регулювання та правозастосовної практики.

На основі аналізу судової практики виявлено проблеми застосування ст. 228 ЦК України щодо визнання правочинів недійсними як таких, що порушують публічний порядок. Встановлено, що суди інколи необґрунтовано застосовують дану норму до правочинів, які порушують приватні права та інтереси, а не публічний порядок. Запропоновано розмежовувати правочини, що порушують публічний порядок, від правочинів, які порушують приватні права та інтереси осіб.

Обґрунтовано необхідність вдосконалення теоретичних підходів до розуміння правового режиму правочинів та практики застосування законодавства про недійсність правочинів. Сформульовано пропозиції щодо вдосконалення правового регулювання відносин у сфері вчинення та визнання недійсними правочинів, що порушують публічний порядок.

Ключові слова: правочин, правовий режим, недійсність правочину, публічний порядок, цивільне право.

Rushchak I.V. Anti-public transaction: separate principles.

It is indicated that the system of rules on the invalidity of transactions is central to civil law, since it is a key mechanism for ensuring the legality and reliability of property turnover, as well as a guarantee of protection of legitimate interests of conscientious participants of civil legal relations. Among the numerous grounds for the recognition of transactions invalid, their contradiction to the principles of law and order, established by the moral values of society and imperative prescriptions of legislation is of particular importance. The article examines the theoretical and practical aspects of the legal regime of transactions in civil law of Ukraine. A critical analysis of existing scientific approaches to understanding the legal regime of transactions and its elements has been carried out. It is substantiated that the design of the legal regime of transactions proposed in the scientific literature is excessively complicated and does not fully correspond to the established understanding of the legal regime as a special order of regulation, which is expressed in the complex of legal means. It is proved that the term «legal regime» is traditionally applied to the objects of law and means the method of acquiring and the order and limits of exercising rights in respect of such object of law.

Particular attention is paid to the critical analysis of the category of «non -happening transaction». It is established that this category is logical in terms of the theory of legal facts and is of no practical

importance, since cases of failure to reach the purpose of the transaction are already regulated by special rules of civil law. It is not despicable to introduce such a category into scientific circulation and legislation, as this can lead to an unjustified complication of legal regulation and law enforcement practice.

On the basis of the analysis of case law revealed the problems of application of Art. 228 of the Civil Code of Ukraine on the declaration of transactions invalid as violation of public order. It is established that the courts sometimes unreasonably apply this rule to transactions that violate private rights and interests, not public order. It is proposed to distinguish between public order transactions from transactions that violate the private rights and interests of persons.

The need to improve theoretical approaches to understanding the legal regime of transactions and the practice of applying the legislation on invalidity of transactions is substantiated. Proposals for improving the legal regulation of relations in the field of committing and invalidating the transactions that violate public order are formulated.

Key words: transaction, legal regime, invalidity of transaction, public order, civil law.

Постановка питання. Інститут недійсності правочинів є одним із фундаментальних у цивільному праві, оскільки забезпечує стабільність цивільного обороту та захист прав добросовісних учасників правовідносин. Особливе місце серед підстав недійсності правочинів посідає їх невідповідність публічному порядку, моральним засадам суспільства та вимогам закону. Антипублічний правочин як категорія цивільного права викликає значний науковий та практичний інтерес, оскільки його кваліфікація та правові наслідки мають важливе значення для правозастосовної практики.

В умовах розвитку ринкових відносин та євроінтеграційних процесів в Україні особливої актуальності набуває дослідження правової природи антипублічних правочинів, їх місця в системі недійсних правочинів та особливостей правового регулювання. Важливість дослідження цієї проблематики підсилюється відсутністю єдиного підходу до розуміння сутності антипублічного правочину як у доктрині цивільного права, так і в судовій практиці, що створює певні складнощі при застосуванні відповідних норм цивільного законодавства.

Стан опрацювання проблематики. Теоретичне підґрунтя дослідження антипублічних правочинів складають праці таких вчених-цивілістів як О.В. Дзера, Н.С. Кузнєцова, І.В. Спасибо-Фатєєва, Є.О. Харитонов, В.І. Борисова, Р.А. Майданик, які зробили значний внесок у розвиток теорії недійсності правочинів.

Метою дослідження є теоретико-правовий аналіз антипублічного правочину як підстави недійсності правочину, визначення його правової природи, ознак та особливостей правового регулювання, а також розробка пропозицій щодо вдосконалення чинного законодавства у цій сфері.

Виклад матеріалу дослідження. В гносеологічному аспекті проблема правочинів пов'язана із загальною проблемою вдосконалення інституту правочинів взагалі та надання їм передбаченої законом стабільності, а також усунення внутрішніх та зовнішніх суперечностей. Тут насамперед йдеться про засаду розумності, яка є загальновизнаною у багатьох країнах світу і передбачає врахування розумних інтересів сторін при веденні переговорів [1, с. 16]. Крім того, як стверджує С.О. Бородовський: «Проблема недійсності правочинів поглиблюється тим, що в цивільному законодавстві не повною мірою реалізовано приватноправову природу інституту недійсності правочинів, його спрямованість на захист суб'єктивних прав. Навпаки, в інституті недійсності правочину в ЦК України проявляються публічно-правові елементи» [2, с. 85]. Вони ще більше проявили себе із внесенням змін у назву ст. 228 ЦК України і доповнення її ч. 3. Йдеться про визнання недійсними договорів як різновидів правочинів взагалі та їх окремих різновидів. Стосовно досліджуваного різновиду недійсного правочину йдеться про його попередника: угоду, яка суперечить інтересам держави та суспільства та правочинів, які порушують публічний порядок, що була передбачена ст. 49 ЦК УРСР.

На ці обставини звертають увагу науковці. Так, у науці цивільного права заслуговують уваги напрацювання стосовно правочинів Ю.П. Єгорова, який поділив правовий режим угод на загальний і спеціальний і щодо окремих різновидів угод. У зміст такого правового режиму він включив нормативні вимоги: 1) до правового явища для визнання його правочиною; 2) до суттєвих ознак правочинів; 3) до цільової спрямованості правочинів; 4) до змісту правочинів; 5) до волі та волевиявлення в правочинах; 6) до форми правочинів; 7) до суб'єктів правочинів; 8) рекомендаційного характеру; 9) до процедурних дій при учиненні правочинів; 10) на випадок недотримання вимог до змісту, волі та волевиявлення, форми та суб'єктного складу правочинів; 11) стосовно недійсності частини правочину; 12) що опосередковують правові наслідки невизнання за актом поведінки статусу правочину [3, с. 6].

Як стверджує зазначений автор, перші дев'ять груп цих вимог характеризують дійсність правочинів, зокрема вимоги щодо змістовності правочинів як очевидно (вимог до змісту, цільового спрямування, волі та волевиявлення) та вимоги до їх формалізації (до суб'єктів і форми, включаючи норми-рекомендації). З позиції змістовності та формалізації оцінюються не тільки суттєві, але й інші ознаки правочину. Також стверджується, що нормативні вимоги до процедурних дій забезпечують процес учинення правочинів, входять в зміст організаційних правовідносин як допоміжних при учиненні більшості правочинів [3, с. 6-7].

Як вважає Ю.П. Єгоров, три групи вимог щодо недійсності правочинів і утворюють режим їх недійсності. В єдності та взаємодії режими дійсності та недійсності правочинів надають їм системності, за якої недотримання вимог дійсності передбачає їх оцінку як недійсних і навпаки. На наш погляд, така позиція не безспірна і вразлива. Очевидно, що автор спочатку дотримувався логіки побудови інституту угод і намагався максимально його узагальнити внаслідок чого припустився певних помилок, а потім уже в поясненні, що недопустимо для викладення елементів новизни: порушив правило «Бритви Окана»: Він примножив без необхідності доволі сумнівні, чи суб'єктивні, критерії правового режиму та надав дещо інше тлумачення.

Принаймні у літературі встановилось розуміння правового режиму як певної сукупності правових засобів і способів, які застосовуються у певній сфері суспільних відносин та забезпечують дію механізму правового регулювання. Правовому режиму притаманні особливості: 1) встановлюється законом і забезпечується примусовою силою держави; 2) особливим чином регламентує певні суспільні відносини, виділяючи об'єкт та суб'єкт; 3) є специфічним порядком правового регулювання, що складається із сукупності юридичних засобів, спрямованих на досягнення певної мети, й характеризується певним їх співвідношенням; 4) в його основі – той чи інший спосіб правового регулювання (заборона, дозвіл, позитивне зобов'язання) [24, с. 692].

Тож очевидна штучність та розгалуженість запропонованої автором конструкції правового режиму регулювання правочинів. Здебільше термін «правовий режим» застосовується стосовно об'єктів права і означає спосіб набуття та порядок і межі здійснення прав щодо такого об'єкта права. Чим їх більше, тим менше можливостей впливати на суспільні правовідносини.

Та не у цьому її недоліки: він упустив позицію сторони чи інших осіб, яким надано право подати позов про визнання правочину недійсним, а чисельні елементи між собою пересікаються – як співвідносять елементи 4, 5, 6, 7 та 10. До того, не зрозуміло, що мається на увазі під процедурними діями у матеріальному праві, яке досі регулює правочини: саме волевиявлення чи лише дотримання передбачених цивільним законодавством вимог щодо нотаріального посвідчення правочину та його реєстрації?

Принаймні це вказано і матеріальним правом, юридичні процедури перебувають поза межами цивільно-правового регулювання. Навіть якщо йдеться про широке розуміння юридичного процесу, то його дотримання забезпечується нотаріусами, іншими особами, які за законом вправі вчиняти нотаріальні дії і реєстраторами. Всюди йдеться про професійні дії і їх учинення перебуває у всякому разі поза впливом сторін правочину. Якщо сторони звернулись за нотаріальним посвідченням правочину та його реєстрацією у встановленому порядку, то відмовити їм не можна. Якщо вони вчиняють ці дії таким чином, що це впливає на дійсність правочину, то повинні нести всі негативні наслідки. Нарешті, не досить коректно використовувати не властиву правочинам як інституту права термінологію, зокрема «суб'єкти правочину», якщо законодавець вказав – «сторони правочину» (ст. 202 ЦК України).

На наш погляд, заслуговує критики надане автором поняття «правочин, що не відбувся» – факт, що свідчить про відсутність фактичної можливості реалізувати визнаний законом інтерес у зв'язку з дефектністю соціальної основи правочину. Стосовно такого поняття у нас виникли досить вагомні сумніви: такий правочин визнається чи ні, має він якесь правове значення чи ні, допустимо його вводити у цивілістику чи ні, зокрема у такому незавершеному та алогічному виді? Тут ми виходимо із положення про правочин як підставу виникнення цивільних прав та обов'язків (п. 1 ч. 2 ст. 11 ЦК України) і якщо правочин не відбувся, то й не виникли цивільні правовідносини. Якщо це так, то про яку цивілістичну категорію ми можемо говорити? Інакше слід доповнювати ст. 11 ЦК України новою підставою «наміри вступити у цивільні правовідносини», що стало б нонсенсом у юридичній практиці.

З огляду на це, слід виходити із семантики та аутентичного тлумачення того що правочин не відбувся. Це, принаймні, свідчить що було волевиявлення на його учинення та досягнення правової мети, але внаслідок певних обставин така мета не була досягнута. При тому такі обставини охоплюються вимогами про дійсність правочину. Наприклад, у договорі дарування неприйняття дару означає недосягнення його мети – передачу (перенесення) права власності від дарувальника до обдарованого. Проте обдарований отримав знак про добре ставлення до нього дарувальника.

Тут звертає на себе увагу та обставина, що якщо обдарований не прийняв дар, то й перший односторонній правочин не відбувся. З огляду на це конструкція такого правочину заслуговує критики за наступного: 1) вона зводиться до факту з невідомим правовим значенням; 2) є сама по собі алогічною з огляду на співвідношення загального та спеціального – якщо ця категорія введена в ранг правочинів, то повертати її назад до загального факту, хай навіть юридичного, – недопустимо; 3) якщо такий правочин не вважається правочином, у тому числі навіть і недійсним, то про що інше можна говорити і нащо взагалі автор торкався досить непевної правової конструкції.

Суди інколи зловживають конструкцією ст. 228 ЦК України. Зокрема, у справі № 22ц – 8565/10, що розглядалася 30 листопада 2010 року колегією суддів судової палати в цивільних справах апеляційного суду Миколаївської області встановлено що 23 грудня 2003 р. ОСОБА_3 подарував їй за нотаріально посвідченим договором жилий будинок АДРЕСА_1. Проте 9 червня 2010 р. їй стало відомо, що 4 листопада 2008 р. ОСОБА_3 подарував належний їй будинок своїм синам ОСОБА_8 та ОСОБА_5, посвідчивши нотаріально таку угоду.

Посилаючись на незаконність відчуження належного їй майна, позивачка просила суд визнати договір недійсним в силу ст. 228 ЦК України як такий, що порушує публічний порядок. В червні 2010 р. ОСОБА_3 звернувся з позовом до ОСОБА_7 про визнання договору дарування жилого будинку, укладеного 23 грудня 2003 р. між ним та ОСОБА_7 недійсним, посилаючись на те, що даний договір суперечить його волевиявленню, оскільки в момент підписання договору він вважав, що оформлюється заповіт.

Рішенням Первомайського міськрайонного суду Миколаївської області від 7 жовтня 2010 р. позов ОСОБА_7 задоволено і постановлено визнати недійсним договір дарування житлового будинку АДРЕСА_1, укладений 4 листопада 2008 р. між ОСОБА_3 та ОСОБА_8 і ОСОБА_5, а у задоволенні позову ОСОБА_3 відмовлено.

В апеляційній скарзі ОСОБА_5 вказує на те, що рішення ухвалене без належного дослідження обставин справи, є необґрунтованим та незаконним й просить його скасувати провадження у справі – закрити.

Заслухавши доповідь судді, пояснення відповідача ОСОБА_5, його представника, відповідачів ОСОБА_8, ОСОБА_3, дослідивши матеріали справи, колегія суддів дійшла висновку, що апеляційна скарга підлягає задоволенню частково із таких підстав.

З матеріалів справи вбачається та судом встановлено, що 23 грудня 2003 р. ОСОБА_3 (дарувальник) подарував онучці своїй дружині ОСОБА_7 (обдарована) житловий будинок АДРЕСА_1, який належав йому на підставі договору дарування від 3 червня 2002 р. Договір від 23 грудня 2003 р. посвідчено приватним нотаріусом та зареєстровано в реєстрі за № 8795. В органах БТІ договір не було зареєстровано.

У подальшому за нотаріально посвідченим договором дарування 4 листопада 2008 р. ОСОБА_3 (дарувальник) подарував своїм синам ОСОБА_5 і ОСОБА_8 (обдаровані) вказаний будинок.

Відповідно до ст. 128 ЦК УРСР 1963 р., якій діяв на час відчуження будинку на користь ОСОБА_7, право власності (право оперативного управління) у набувача майна за договором виникає з моменту передачі речі, якщо інше не передбачено законом або договором. Передачею визнається вручення речей набувачеві, а так само здача транспортній організації для відправки набувачеві і здача на пошту для пересилки набувачеві речей, відчужених без зобов'язання доставки. До передачі речей прирівнюється передача коносаменту або іншого розпорядчого документу.

Таким чином, на час укладення цього договору ЦК УРСР 1963 р. не пов'язував момент виникнення права власності з моментом державної реєстрації договорів, що підлягали такій реєстрації, а тому з моменту посвідчення договору дарування 23 грудня 2003 р. та передачі будинку позивачка набула право власності на це нерухоме майно, а ОСОБА_3, реалізуючи своє право власності шляхом відчуження, позбувся такого права. За ч. 1 ст. 317 ЦК України саме власникові належить право на розпорядження своїм майном. Право власності є непорушним. Ніхто не може бути протиправно позбавлений цього права чи обмежений у його здійсненні (ч. 1 ст. 321 ЦК України).

З урахуванням викладеного суд вірно вважав, що договір дарування від 4 листопада 2008 р. порушив право власності позивачки, на що остання посилалася як на підставу свого позову. Між тим, задовольняючи позов, суд виходив з того, що договір дарування від 4 листопада 2008 р. є недійсним з підстав, визначених ч. 1 ст. 228 ЦК України. Однак, з таким висновком погодитись не можна, оскільки він суперечить нормам права, які регулюють спірні правовідносини.

Перелік правочинів, які є нікчемними як такі, що порушують публічний порядок, визначений ст. 228 ЦК: 1) правочини, спрямовані на порушення конституційних прав і свобод людини і громадянина; 2) правочини, спрямовані на знищення, пошкодження майна фізичної або юридичної особи, держави, Автономної Республіки Крим, територіальної громади, незаконне заволодіння ним.

Як роз'яснено у п. 18 постанови Пленуму Верховного Суду України від 6 листопада 2009 р. № 9 «Про судову практику розгляду цивільних справ про визнання правочинів недійсними», такими є правочини, що посягають на суспільні, економічні та соціальні основи держави, зокрема: правочини, спрямовані на використання всупереч закону комунальної, державної або приватної власності; правочини, спрямовані на незаконне відчуження або незаконне володіння, користування, розпорядження об'єктами права власності українського народу – землею як основним національним багатством, що перебуває під особливою охороною держави, її надрами, іншими природними ресурсами (ст. 14 Конституції України); правочини щодо відчуження викраденого майна; правочини, що порушують правовий режим вилучених з обігу або обмежених в обігу об'єктів цивільного права тощо.

Усі інші правочини, спрямовані на порушення інших об'єктів права, передбачені іншими нормами публічного права, не є такими, що порушують публічний порядок. При кваліфікації правочину за ст. 228 ЦК має враховуватися вина, яка виражається в намірі порушити публічний порядок сторонами правочину або однією зі сторін. Доказом вини може бути вирок суду, постановлений у кримінальній справі, щодо знищення, пошкодження майна чи незаконного заволодіння ним тощо.

Апеляційна інстанція постановила, що спорюваний договір від 4 листопада 2008 р. не порушує публічний порядок, тому що не містить перелічених вище ознак, зокрема він не укладався з наміром порушити публічний порядок, а порушує приватне право ОСОБА_7 – право власності, у зв'язку з чим він не може бути визнаний недійсним на підставі ст. 228 ЦК України [5].

Категорія «правочин, що не відбувся» не має права на існування і її не варто його вводити в законодавство. Його основною ознакою є те, що мета, яку намагались досягти при його учиненні не була досягнута з об'єктивних (загибель предмету правочину, зміна законодавства) чи суб'єктивних (відмова сторони правочину чи втрата нею дієздатності, яка є необхідною для здійснення суб'єктивних прав за правочином) причин. Не менш важливим у зв'язку з тим є питання про місце таких правочинів: 1) в інституті правочинів; 2) в загальних положеннях про договірне право; 3) взагалі питання про такі правочини не підіймати. Ми вважаємо, що воно стосується виникнення цивільних правовідносин, можливих загальних ризиках, та правових наслідках правочинів, що не відбулися. Принаймні для однієї із сторін наслідки, здебільше негативні, настають і це слід враховувати. Разом з тим, не варто зводити вирішення проблеми в абсолют і не обтяжувати її невластивими елементами.

З урахуванням наведеного на теоретичному рівні правочином, що не відбувся, можна було б визнати такий правочин, за яким не досягнуто мети його учинення. Проте, вводити його не варто й за того, що якщо правочин породжує зобов'язання (ч. 3 ст. 509 ЦК України) діє правило презумпції обов'язковості виконання договорів, інші правочини, наприклад заповіт мають власні правові форми їх невиконання – відмова від спадщини, неприйняття спадщини. Іншими словами, такі правовідносини врегульовані на рівні спеціального законодавства, яке й застосовується у подібних випадках. Зводити спеціальне до загального можна лише у випадках, якщо воно суперечить загальним правилам, а якщо їх деталізує – ні.

Висновки. Отже, правовий режим правочинів є складною теоретико-правовою категорією, яка охоплює сукупність правових засобів і способів регулювання відносин у сфері їх вчинення. При цьому запропонована у науковій літературі конструкція правового режиму правочинів є надмірно ускладненою та не повністю відповідає усталеному розумінню правового режиму як порядку регулювання, що виражається в комплексі правових засобів, які характеризують особливе поєднання взаємодіючих дозволів, заборон, позитивних зобов'язань і створюють особливу спрямованість регулювання.

Критичного осмислення потребує категорія «правочин, що не відбувся», оскільки вона є алогічною з точки зору теорії юридичних фактів та не має практичного значення, адже випадки недосягнення мети правочину вже врегульовані спеціальними нормами цивільного законодавства про недійсність правочинів, відмову від договору чи спадщини тощо. Введення такої категорії в науковий обіг та законодавство є недоцільним, оскільки це може призвести до невиправданого ускладнення правового регулювання та правозастосовної практики.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Новий тлумачний словник української мови. 2 том К-П. вид. 2-ге виправлене. К. Вид-во «Аконіт», 2008. 926 с.
2. Бородовський С.О. До питання про недійсність правочину в цивільному праві України. Розвиток цивільного законодавства: пост кодифікаційний період. матеріали Міжнародної науково-практичної конференції присвяченої 175-річчю Київського національного університету імені Тараса Шевченка (Київ, 6-7 жовтня 2009 р.). Київ. Вид-во «ЛОГОС», 2010. С. 85-86.

3. Егоров Ю.П. Сделки как средства индивидуального регулирования общественных отношений: дисс. автореф. дис. на соиск. ученой степени канд. юрид. наук: спец. 12.00.03 «Гражданское право и гражданский процесс; семейное право; международное частное право» Екатеринбург, 1993. – 20 с.
4. Тарасович Т.І. Правовий режим / Великий енциклопедичний юридичний словник / За ред. акад. НАН України Ю.С. Шемшученка. – К.: ТОВ «Видавництво «Юридична думка», 2007. С. 962-963.
5. Архів апеляційного суду Миколаївської області: Справа № 22ц 8565/10.